

ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТЬ «ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ» ТА «ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА»

В умовах соціально-економічних труднощів, несприятливої екологічної обстановки, розмитості етичних цінностей, які поглиблюють тенденцію зниження рівня здоров'я населення, особлива роль в підготовці фізично і духовно здорової, соціально і професійно компетентної, творчо активної і мобільної, відповідальної і толерантної особистості приділяється фізичному вихованню учнівської та студентської молоді.

Питанням фізичного виховання, теорії фізичного виховання й спорту, окремим аспектам фізичного виховання як педагогічного процесу і процесу професійної підготовки майбутніх фахівців фізичної культури присвячені праці А. Астахова, Г. Безверхньої, В. Баландіна, В. Валієвої, Т. Водолажського, В. Зінов'єва, Н. Кирилова, Ю. Кобякова, М. Короткевич, Б. Курдюкова, Л. Лубишевої, В. Матвєєва, Б. Міхаєва, В. Находкіна, К. Петрова, Т. Ротерс, В. Сутули, Л. Сущенко, Н. Фоміна, А. Чуба та ін.

Питання фізичної культури, підготовка вчителів фізичної культури у педагогіці розглядали О. Артемович, Р. Ахметов, Б. Бабешко, Ж. Білокопитова, Н. Бомова, В. Завадич, Д. Лоуренс, Н. Москаленко, Г. Олефір, С. Операйло, А. Свасьєв, Б. Шиян.

У науковій і навчально-методичній літературі питання фізичного виховання та фізичної культури знайшли досить широке висвітлення.

Мета статті – розкрити сутність та зміст понять «фізичне виховання» та «фізична культура».

Роль фізичного виховання у формуванні та розвитку соціально активної особистості визнається психологами, педагогами та соціальними педагогами. П. Лесгафт, засновник наукової теорії фізичного виховання, назвав свою систему «фізичною освітою», бажаючи акцентувати увагу на цілісному розумовому, естетичному і фізичному розвитку людини в процесі занять фізичними вправами. Зокрема, до галузі виховання він відносив «моральні якості людини та її вольові прояви, тобто вироблення характеру», а до галузі освіти – «систематичний розумовий, естетичний і фізичний розвиток». Загальною метою виховання і освіти П. Лесгафт вважав «гармонійний, всебічний розвиток діяльності людського організму» і «свідоме обмеження свавілля в роздумах і діях людини та з'ясування своєї власної особистості й її значення» [9, с. 392]. Подібну характеристику «фізичному вихованню» у вузькому сенсі подає І. Манжелей, під яким розуміє «формування спрямованості особистості на освоєння цінностей фізичної культури, а фізкультурне навчання – цілеспрямоване формування знань, умінь і навичок з метою засвоєння

цінностей фізичної культури [11, с. 57].

Б. Ашмарін, М. Герцик, В. Головін, С. Жумагамбетов, В. Ільїнич, М. Колмакова, В. Корольов, Т. Круцевич, І. Манжелей, Л. Матвєєв, А. Новиков, Л. Сущенко, Б. Шиян розглядають фізичне виховання в загальнопедагогічному сенсі як спеціально організований процес і результат оволодіння цінностями фізичної культури, як процес розвитку необхідних людині професійних, трудових, цивільних обов'язків і фізичних якостей, як елемент більш широкої системи виховання, що включає в себе естетичне, моральне, екологічне та інші компоненти формування гармонійно розвиненої особистості.

У змісті фізичного виховання зазвичай виділяються два напрями: навчання рухам і виховання фізичних якостей. Перший напрям розглядає фізичне виховання, яке орієнтоване на управління процесом індивідуального розвитку людини, в межах норми цього розвитку, шляхом цілеспрямованого повторення активних рухових дій і відтворення пов'язаних з ними відносин. Ці відносини не тільки нейрофізіологічної (включаючи фізичну), але також сенсорно-інтелектуальної та емоційно-моральної активності. Крім того, мова йде не тільки про сприяння нормальному розвитку вроджених, набутих у спадок здібностей і властивостей, але і про формування адаптивних, пов'язаних зі становленням функціональних систем активної діяльності. Тому фізичне виховання виходить за рамки власне фізичної культури і є особливим напрямом розвитку і освоєння культури рухової діяльності.

Другий напрям, зокрема В. Зінов'єв, розглядає фізичне виховання як педагогічний процес, спрямований на формування здорового, фізично і духовно досконалого, морально стійкого молодого покоління, зміцнення здоров'я, підвищення працездатності, творчого довголіття і продовження життя людини [5, с. 26].

Цей варіант пропонує Л. Лубишева, яка вважає, що фізичне виховання є елементом фізкультурного виховання, яке пов'язане з формуванням і вдосконаленням лише фізичних якостей і рухових здібностей. У розумінні автора, якщо термін «фізичний» має на увазі акцент на руховому, біологічному, то в терміні «фізкультурний» присутня культура, тобто виховання через культуру за допомогою освоєння ціннісного потенціалу фізичної культури [1].

В даний час в нашій країні і в інших країнах, як зазначає В. Корольов, вчені та фахівці ставлять питання про необхідність переосмислення традиційного терміна «фізичне виховання», надавши йому нового значення, тобто розуміючи під фізичним вихованням формування та вдосконалення всіх компонентів фізичної культури [8, с. 24].

У дослідженні Л. Сущенко використовується поняття «фізичне виховання» у тлумаченні, як педагогічний процес, спрямований на фізичне й духовне вдосконалення людини, оволодіння нею систематизованими

знаннями, фізичними вправами та способами їх самостійного використання протягом всього людського життя [16, с. 56].

Нам імпонує трактування «фізичного виховання» подане у філософському словнику, під яким розуміється багатогранний процес організації активної фізкультурно-оздоровчої діяльності, спрямованої на зміцнення потреби в заняттях фізичною культурою і спортом, осмислення їх психофізіологічних основ, розвиток фізичних сил і здоров'я, а також вироблення санітарно-гігієнічних навичок і звичок здорового способу життя» [19, с. 397]. У цьому плані фізичне виховання виступає в зв'язку з валеологічною освітою.

Поряд із поняттям «фізичне виховання» Л. Лубишева [10], В. Столяров [15] виокремлюють «спортивне виховання». Науковці зазначають, що термін «спортивне виховання» є складовою частиною загального виховання і звертають увагу на те, що воно пов'язане зі спортом, тобто «виховання за допомогою спорту», що сприяє вирішенню таких цілей і завдань, які виходять за рамки спортивної діяльності, торкаються всіх напрямів особистісного розвитку. Крім того, вони вважають, що «спортивне виховання дозволяє сформувати нове уявлення про спортивну діяльність, яка характеризує спортивну та освітню спрямованість як форму забезпечення належного рівня спортивного, фізичного вдосконалення та спортивної освіченості, що є базовою основою і неодмінною умовою успішного формування спортивної культури особистості» [10, с. 20].

З цим терміном корелює поняття «фізична культура» в її оздоровчому аспекті. У вітчизняній періодиці та літературі, на телебаченні й радіо фізична культура та спорт трактуються по-різному, але іноді ототожнюються. Однак у спеціальній літературі з фізичної культури та спорту кожне з цих понять має чітке визначення.

В аспекті вищезазначеного розглянемо трактування терміну «спорт», який є особливою сферою виявлення та уніфікованого порівняння досягнень людей у певних видах фізичних вправ, технічної, інтелектуальної та іншої підготовки шляхом змагальної діяльності.

На відміну від фізичного виховання, на думку Р. Маслюка, спорт завжди пов'язаний із досягненням максимальних результатів у окремих видах фізичних вправ. На тренуваннях, а особливо на змаганнях, спортсмени долають значні фізичні та нервові навантаження, виявляють і розвивають рухові й морально-вольові якості [12, с. 37].

Спорт від фізичного виховання відрізняється наявністю обов'язкового змагального компонента, «він виступає в багатьох іпостасях: як засіб оздоровлення, як засіб психофізичного вдосконалення, як дієвий засіб відпочинку та відновлення працездатності, як видовище, як професійна праця» [18, с. 301].

В. Коваленко розглядає спорт як складову частину фізичної

культури, що включає різноманітні фізичні вправи та ігри в умовах змагальної діяльності, в процесі якої люди прагнуть до досягнення більш високого результату і задовольняють свої потреби в руховій діяльності [17, с.151].

Аналізу сутності спорту як культурного феномена присвячені роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів. Однак до теперішнього часу у вітчизняній і зарубіжній літературі немає єдності поглядів з цього питання. Ряд авторів (Б. Ашмарін, В. Видрін, В. Зінов'єв, В. Корольов, Ю. Кузнецов Л. Матвеєв Н. Пономарьов І. Манжелей, Є. Сурков, Л. Сущенко) розглядають спорт в широкому сенсі і вважають, що він охоплює власне змагальну діяльність, спеціальну підготовку до неї (спортивне тренування), специфічні соціальні відносини, що виникають у сфері цієї діяльності, її суспільно значущі результати. Вони визначають спорт як ігровий стан або інше проведення часу, що вимагає певної майстерності і певних фізичних тренувань; універсальну форму рекреації, один із важливих засобів самоствердження; діяльність у вільний час, мета якої – фізична досконалість, участь в змаганнях, підготовка до них тощо; сукупність поглядів, заходів, засобів і діяльності, спрямованих на досягнення високих результатів у змаганнях; специфічний вид діяльності; спеціально організований процес, спрямований на виявлення граничних можливостей людини.

Отже, спорт виступає як складова частина культури, а також як засіб і метод фізичного виховання, система організації та проведення змагань з різних комплексів фізичних вправ і підготовчих навчально-тренувальних занять.

У вузькому розумінні спортом правомірно називати лише ту діяльність, яка історично виділилася і оформилася (переважно в сфері фізичної культури) у формі змагань, безпосередньо спрямованих на демонстрацію досягнень в ній, що є уніфікованим способом виявлення, порівняння і об'єктивування оцінки певних людських можливостей: сил, здібностей, уміння майстерно використовувати їх для досягнення змагальної мети [5, с. 36].

У Законі України «Про фізичну культуру і спорт» спорт визначається як органічна частина фізичної культури, особлива сфера виявлення та уніфікованого порівняння досягнень людей у певних видах фізичних вправ, технічної, інтелектуальної та іншої підготовки шляхом змагальної діяльності [6].

Аналіз різних точок зору на трактування і зміст досліджуваного поняття, їх узагальнення дозволяють нам запропонувати визначення «спорт» в такій редакції: це діяльність по залученню максимально можливої кількості людей в спеціалізовані заняття фізичними вправами тренувального характеру, спрямовані на їх підготовку до участі в змагальній діяльності і на формування здорового способу життя.

Аналіз вищезазначених трактувань поняття «фізичне виховання» та дотичних понять «спорт», «спортивне виховання» дало можливість уточнити дефініцію «фізичне виховання» як багатогранно організований на базі освітніх установ процес, що спрямований на гармонійний розвиток особистості (фізичних сил, форм і функцій людського організму, здоров'я) засобами фізичних вправ, спорту, силами природи, гігієнічними факторами.

Фізичне виховання, засноване на актуалізації педагогічного потенціалу фізкультурно-спортивного середовища, представляє особливий спосіб побудови навчально-виховного процесу, при якому акценти в діяльності викладача зміщуються з активного впливу на особистість в сферу спільної зі студентами побудови і збагачення фізкультурно-спортивного середовища освітнього закладу як сукупності сприятливих умов [11, с. 7].

Досить часто із поняттям «фізичне виховання» корелює й інший термін – «фізична культура».

Якщо максимально широко використовувати термін культура, то будь-які прояви життєдіяльності людини можна віднести до сфери культури. Культура являє собою досвід творчої діяльності людей, узятий в його загальних, історично розвинутих і таких, що розвиваються, формах. Відомо, що культура є не окремою сферою суспільства (наука, освіта, мистецтво, спорт), а наскрізною системою, що пронизує весь соціум, всю сукупність людських відносин і методів діяльності.

Філософський енциклопедичний словник характеризує культуру на основі особливостей свідомості, поведінки й діяльності людей у конкретних сферах суспільного життя (культура праці, екологічна культура, політична культура) [19, с. 293].

Під культурою А. Флієр розуміє сукупність результатів перетворювальної діяльності людини, що сприяє прогресу людства, штучно створених нею об'єктів, способів, порядків на додаток до природних [21, с. 124].

Сучасний етап розвитку культури характеризується подоланням вузькоспеціалізованого вивчення культурних явищ і пов'язаний з визнанням її поліфонічного, мозаїчного характеру, з її системним розглядом та зверненням до людини як цілості, багатовимірності, інтегративної системи [11, с. 49].

Культура в сфері освіти розглядається С. Дмитрієвим як універсальний механізм саморуху особистості. У свою чергу, соціокультурна освіта особистості (культура духу, культура мислення, культура діяльності, культура тіла, культура особистісних відносин) пронизують всю сферу індивідуальної свідомості людини. Соціокультурна теорія рухових дій, як зазначає автор, включає такі феномени: культуру людського духу (духовність, когнітивний інтелект, творчо організований

розум); культуру людської тілесності («его-тілесні одиниці», «тілесна алеаторика», «тілесно-рухова метафора» – терміни S. Grof, D. Jonson, G. Lakoff); культуру людських рухів (освоєння мови тіла, мови рухів тіла, ідеомоторних конотацій – «дотику думкою» моторно-рухових і предметних дій, перцептивно-моторно-ментальну взаємодію функцій при побудові рухів). Дані психічні феномени в системі антропно організованої освіти дозволяють формувати у студентів семантико-руховий, перцептивно-ментальний континуум і регулятивний потенціал особистості [4, с. 108].

Отже, у повсякденній свідомості під культурою розуміють культурність особистості, відносячи сам термін до оцінних понять, широко вживають словосполучення «культура розуму», «культура почуттів», «культура поведінки», «фізична культура».

Термін «фізична культура» з'явився в 90-х роках XIX століття в Англії і США, а його поняття наповнювалося змістом відповідно до вимог часу і рівня знань. З 70-х років минулого століття в наукових дослідженнях з'явилася велика кількість визначень «фізична культура», проте сучасні автори пропонують розглядати цей термін в значеннях, які В. Валієва узагальнила до таких:

– фізична культура складає важливу частину культури суспільства – сукупність його досягнень у створенні і раціональному використанні спеціальних засобів, методів і умов спрямованого фізичного вдосконалення людини;

– фізична культура – специфічна діяльність, яка спрямована на формування рухових умінь і навичок, а також підвищення фізичної кондиції людини, збереження і зміцнення здоров'я, гармонійний розвиток особистості;

– фізична культура особистості являє собою турботу людини про свій фізичний стан, уміння ефективно застосовувати засоби фізичного виховання, «фізкультурну ментальність» людини, рівень знань в галузі фізичної культури, готовність надавати допомогу іншим людям в їх оздоровленні та фізичному вдосконаленні [3, с. 37].

Поняття «фізична (тілесна, соматична) культура» включає таку сферу культури, основним змістом якої є процес соціалізації і «окультурення», соціокультурної модифікації тіла (тілесності, тілесного буття) людини. Отже, ця сфера культури пов'язана з тілесним буттям людей, їх фізичним станом. Але це тілесне буття, фізичний стан, входить у фізичну культуру як специфічний елемент культури в тій мірі і в тому відношенні, в яких воно вплетено в соціальну життєдіяльність і є культурною цінністю [8, с. 26].

Очевидно фізична культура має соціологічні, педагогічні, філософські, природничо-наукові та інші аспекти, які досить повно описані в науковій літературі. Проте поняття «фізична культура» найчастіше

вживається в двох значеннях: 1) фізична культура виступає як складова частина сукупної культури суспільства, як компонент соціального способу життя. На передній план висувається результативна сторона явища, а не процес; 2) фізична культура розглядається як специфічна діяльність, як соціальний процес з оволодіння цінностями особливої галузі культури, спрямована на їхнє розпредмечування в інтересах всебічного гармонійного розвитку людини, вдосконалення соціального спілкування і підвищення ефективності людської діяльності.

Розуміння фізичної культури як складової частини сукупної культури суспільства дотримуються С. Гончаренко, В. Зінов'єв, А. Ільченко, Ю. Ніколаєв, І. Нікулін, С. Операйло, І. Федуліна. Так, у Законі України «Про фізичну культуру і спорт» стверджується, що «Фізична культура – складова частина загальної культури суспільства, що спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного формування її особистості» [7, с. 41].

Сьогодні загально визнано, на думку Ю. Ніколаєва, що фізична культура – це вид (підсистема) загальної культури, якісна сторона діяльності (творчої) з освоєння, вдосконалення, підтримки і відновлення цінностей в сфері фізичного вдосконалення людини щодо самореалізації її фізичних і духовних здібностей (сил), що має соціально значущі результати, пов'язані з виконанням обов'язків у суспільстві [13, с. 16].

Як вважає І. Нікулін, в сучасний період є загально визнаною велика значимість фізичної культури як складової частини культури особистості і суспільства. Фізична культура є не тільки одним з найважливіших засобів зміцнення здоров'я, розвитку фізичних здібностей і рухових навичок, а й засобом виховання культури особистості [14, с. 31].

Трактування фізичної культури як специфічної діяльності розглядають Ж. Білокопитова, В. Гульчевська, В. Корольов, І. Льохін, Л. Сущенко, І. Федуліна, О. Юречко.

Як вважає О. Юречко, фізична культура передбачає свідоме цілеспрямоване формування і підтримку людської тілесності, куди входить статура, рухові якості і рухові дії. Фізична культура покликана забезпечувати фізичний стан людей, цілеспрямоване використання їх дозвілля, створення умов для спілкування в процесі занять фізичними вправами і підготовку до спортивної діяльності [20, с. 29].

І. Биховська визначає фізичну культуру особистості як її потребу і здатність до максимальної самореалізації в якості соціально (орієнтованого на взаємодію з іншими) і індивідуально значимого суб'єкта, використовуючи засоби, відпущені природою (тілесно-рухові характеристики) і перетворені людиною відповідно до принципів культуровідповідності в межах їх нормального функціонування [2, с. 2–5].

Аналіз трактувань поняття «фізична культура» показав, що науковці

розуміють її з одного боку, як інтегральну якість особистості, умову і передумову ефективної навчально-професійної діяльності; інтегрований результат її виховання та професійної підготовки; системний, динамічний стан, що характеризується певним рівнем спеціальної освіченості, фізичної досконалості, мотиваційно-ціннісних орієнтацій і соціально-духовних цінностей; з іншого боку, як один із засобів розвитку культури суспільства; сукупність досягнень суспільства у створенні спеціальних засобів і методів щодо забезпечення цілісної життєдіяльності молодого і дорослого покоління.

Висновки дослідження і перспективи. Отже, фізична культура – частина загальної культури, в тому числі і культури здоров'я. З іншого боку, фізична культура є педагогічною системою фізичного вдосконалення людини, засобом розвитку фізичної культури взагалі й особистості зокрема.

У нашому дослідженні фізична культура розуміється як процес і результат діяльності людини по перетворенню своєї фізичної (тілесної) природи; як сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства, що створюються і використовуються ним для фізичного вдосконалення людей.

Змістом фізичної культури є діяльність, яка забезпечує рухову активність, соматичне і психічне здоров'я, нормальний фізичний розвиток і одночасно розвиток самостійності, ініціативи, волі, розумових здібностей, моральних якостей; прихильності здорового способу життя, але головне, відродження традицій здоров'язбережувальної поведінки, здорового способу життя і відмова від шкідливих звичок.

Отже, поняття «фізичне виховання» та «фізична культура» корелюють між собою. Їх подібність у тому, що вони відображають процес, який спрямований на гармонійний розвиток особистості. Проте, мають свої відмінності. Так, «фізичне виховання» апелює до дієвої сторони засобами фізичних вправ, спорту, силами природи, гігієнічними факторами, «фізична культура», насамперед, до ціннісної сфери розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бальсевич В. К. Физическая культура для всех и каждого / Бальсевич В. К. – М. : Физкультура и спорт, 1988. – 208 с.
2. Білокопитова Ж. А. Основи теорії шейпінгу / Білокопитова Ж. А. – К. : Науковий світ, 2000. – 32 с.
3. Валиева В. К. Формирование готовности студентов педвузов к физкультурно-оздоровительной и спортивно-массовой работе в общеобразовательной школе : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Валиева Валентина Кузьминична. – Чебоксары, 2006. – 245 с.
4. Дмитриев С. В. Презумпция культуры в антропных технологиях вузовского физкультурного образования / С. В. Дмитриев // Вісник

- Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – 2014. – Вип. 118, Т. 2. – С. 108–111.
5. Зиновьев В. А. Формирование готовности старшеклассников к самостоятельной физкультурно-спортивной деятельности в целостном педагогическом процессе общеобразовательной школы : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Зиновьев Владимир Анатольевич. – Нижний Новгород, 2006. – 186 с.
 6. Зубков С. А. Шляхи удосконалення управління фізичним вихованням у вищих навчальних закладах / С. А. Зубков // Проблеми освіти. – 2009. – Вип. 61. – С. 104–110.
 7. Книга вчителя фізичної культури : довідково-методичне видання / [упор. С. І. Операйло, А. І. Ільченко, В. М. Єрмолова, Л. І. Іванова]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. – 464 с.
 8. Королев В. В. Подготовка будущих преподавателей физического воспитания к организации спортивно-массовой работы : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Королев Владимир Владимирович. – Великий Новгород, 2002. – 185 с.
 9. Лесгафт П. Ф. Собрание педагогических сочинений : в 4-х т. / Лесгафт П. Ф. – М. : Физкультура и спорт, 1953. – Т. 1. – 394 с.
 10. Лубышева Л. И. Культурологический вектор спортивного воспитания подрастающего поколения России / Л. И. Лубышева // Стратегия формирования здорового образа жизни средствами физической культуры и спорта : опыт, перспективы развития : всерос. науч.-прак. конф., 14–15 нояб. 2013 г. : материалы. – Тюмень : Вектор Бук, 2013. – Ч. 1. – С. 13–20.
 11. Манжелей И. В. Актуализация педагогического потенциала физкультурно-спортивной среды : дисс. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Манжелей Ирина Владимировна. – Тюмень, 2005. – 444 с.
 12. Маслюк Р. В. Професійна підготовка майбутніх учителів фізичної культури в системі «педагогічний коледж – педагогічний університет» : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Маслюк Руслан Вадимович. – Умань, 2015. – 286 с.
 13. Николаев Ю. М. О культуре физической, ее теории и системе физкультурной деятельности / Ю. М. Николаев // Теория и практика физической культуры. – 1997. – № 6. – С. 2–9.
 14. Никулин И. Н. Подготовка будущего учителя к физкультурно-рекреативной деятельности с учащимися общеобразовательной школы : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Никулин Игорь Николаевич. – Белгород, 2000. – 212 с.
 15. Столяров В. И. Инновационные проекты и программы повышения воспитательной роли детско-юношеского спорта : отечественный и зарубежный опыт / В. И. Столяров // Спортивно-патриотическое
-

- воспитание и адаптивная физкультура и спорт детей и подростков. Сборник статей и докладов. Методические материалы. – М. : ООО «СТК», 2010. – С. 49–74.
16. Сущенко Л. П. Теоретико-методичні засади професійної підготовки майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Сущенко Людмила Петрівна. – К., 2003. – 650 с.
 17. Физическая культура : учеб. пособ. / под ред. В. А. Коваленко. – М. : АСВ, 2000. – 432 с.
 18. Физическая культура студента : учеб. / [М. Я. Виленский, А. И. Зайцев, В. И. Ильинич и др.] ; под ред. В. И. Ильинича. – М. : Гардарики, 2000. – 385 с.
 19. Философский энциклопедический словарь / [ред. : С. С. Аверинцев и др.]. – [2-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 814 с.
 20. Юречко О. В. Технология интегрированного обучения будущих учителей начальных классов к ведению физкультурно-оздоровительной деятельности : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Юречко Ольга Валентиновна. – Хабаровск, 2002. – 239 с.
 21. Флиер А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособ. / Флиер А. Я. – М. : Академический проект, 2002. – 496 с.